

הרהורים על מהותו של מנחם-מנדל ומעשיו

שלום לוריא



לזכרו של ידידי היקר אורי (פיינול) סבירסקי יליד וילנה ואיש חיפה שנאסף אל עמיו

י"דער גרויסער קונדס' (דצמבר 1914): "ההיגיון אומר שזו ניו יורק, אך הריח הוא ריחה של כתרילביקה"

1.

סיפורם של מנחם-מנדל ושיינה-שיינדל רעייתו אחוז בעיירה 'פֶּתְרִילְבֶּקֶה'. כתרילביקה היא לא רק מקום המוצא של מנחם-מנדל ומקום מושבה של שיינה-שיינדל, הוריה וילדיה. כתרילביקה היא גם מרכז הכובד אליו מבקש מנחם-מנדל לשוב בכל אחד מן השלבים, אף כי הוא מפריח מדי פעם רעיונות בדבר משיכת האשה והילדים לעיר גדולה. יתר על כן, כתרילביקה ואורחותיה הם קנה מידה ורקע - יציב, בטוח וביתי - הבא להבליט את עולם התווה אליו נקלע מנחם-מנדל ללא שוב. כתרילביקה היא מעין 'אתמול' המתמודד ונאבק עם 'המחר' הפרוע על טעמו של 'היום'.

2.

שלום-עליכם כותב בהקדמתו שמנחם-מנדל אינו גיבורו של רומן, אלא איש חי וקיים. אפשר להעיר דרך אגב, שקיים תמיד פער עקרוני בין 'החי-וקיים' לבין עיצובו כדמות באמצעות מילים. המחבר תמיד מעורב, הוא וכשרונו, הוא ודמיונו, גם אם הוא מנסה לכאורה להתחבא... אפשר שמנחם-מנדל אינו מעוצב כגיבור מתוך נקודת ראות רומנטית או אידיאלית כלשהי. אף על פי כן ניתן להבחין בשני עניינים, העשויים לגרות הרהור שני, לאמור:

א. מחד גיסא, אי-שם ברקע העמוק של כל הפרשה טמון המיתוס בדבר האוצר. מנחם-מנדל רודף אחר אוצר סמוי, המתגלה לעיניו מקרוב, מפתה אותו, מרשה לו לנגוע בשוליו - ונעלם כלא היה, כרוח רפאים. ב. מאידך גיסא ניתן להבחין במעין וריאציה של 'האידיאליזם הקפיטליסטי'. הכוונה לאותה מסירות והתמכרות של ראשוני הקפיטליסטים לעניין אצירת ההון והצברו, בבחינת 'התחייבות האדם כלפי רכושו'. אופיה של אותה התחייבות היה אחוז במעשים עקביים,

קמצניים, חרוצים ושקדנים. מנחם-מנדל הוא וריאציה פארודית-גרוטסקית של האיש המשליך את נפשו מנגד למען הגדל את רכושו.

3.

וכך הפך מנחם-מנדל לדמות מרכזית של שלום-עליכם. קל וחומר - כאשר מרחב פעילותו היה כל כך קרוב ושזור בפרק מרכזי בביוגרפיה של הסופר.

מותר לשער, שעד יציאתו לדרך היה מנחם-מנדל אברך יהודי רגיל, דומה לכל האברכים: יושב בבית חותניו, בבית המדרש, ותווה על יציבות עולמו הקטן. הקורא גם אינו יודע מה מראהו האישי של מנחם-מנדל ומה גילו. גם לא של רעייתו שיינה-שיינדל. הכל תוחה לדמיונו ולניחושויו. התמורה חלה בו כמעט פתאום. יתר על כן - לא תמורה היתה זו אלא מעין גלגול. פתאום התברר, שמנחם-מנדל הוא איש דרכים.

ומעניין, בעימות בין שניים אלה אין זכר ליהדות יראת השמים ולזרמיה. הדרמה מעוצבת מתוך הבט חילוני גרידא.

8.

אפשר לומר, שתנועתו של מנחם-מנדל מצביעה על המהות הפרדוקסלית של הקיום היהודי. אין מוצא מן הגורל היהודי. כל ניסיון לפרוץ את המעגל הקיומי נכשל ממנו ובו, אך ניתן להפעיל מתוך קיום זה פוטנציאל אדירות-כוח. יש מי שמבקש כאן רמז לפתרון ציוני קיצוני, כלומר לאפשרות שינוי הגורל על ידי שינוי המקום והתנאים והתכלית - נדמה לי שהוא טועה.

לא זה, כנראה, המסר של שלום-עליכם. אין הוא נוגע כלל בספרו זה בבעיה הבערת ביותר של היהודים, שהולידה את הציונות, הווה אומר: שנאת היהודים, האנטישמיות.

שלום-עליכם מצביע על מערכת מהותית יותר, הטבועה בישות הלאומית: השאיפות המפליגות, העוצמה הפוטנציאלית העצומה, השזורות בחוסר הבנה והתחשבות בגורמי המציאות המכריעים. הוא מציג את זה כבעיה גורלית. בכל זאת עלינו לזכור, שלא כל המנחם-מנדלים נכשלו בהיסטוריה היהודית המודרנית, אך כל זמן שהם יהודים - אין הם חדלים להיות במידת-מה מנחם-מנדלים...

9.

מנחם-מנדל אינו רואה בכוח המניע אותו עוצמה שקיית או אף שיגעון. זו נקודת ראותה של שינה-שיינדל. הוא רואה בכל כשלוך - הפעלה של כוחות דמוניים. שניהם מבקשים את הדמוניות בחוץ. למעשה היא פועלת מבפנים.

חשוב להבהיר: העסקים כשלעצמם אינם שייכים למערבולת התוהו. הבורסה והמניות שייכות למערכת בינלאומית של עסקים. המתח המתמיד בין ההצע לביקוש אינו ניתן, כנראה, לתכנון רציונלי בלבד. כל ניסיונות הריסון והתכנון הוכיחו, שהם חונקים את המוטיבציה.

אלא מאי? כלכלה זו הפכה לגלגל תוהו מבחינתו של מנחם-מנדל. הוא פנה אל מערכת מורכבת זו כאל הימור של מזל. והפסיד, כמובן... בכל זאת יש לו מידה מסוימת של חירות. זו חירותו של 'האדם הכלכלי' להסתובב במעגל ההימורים. ניכר בו במנחם-מנדל שהוא נסער ונגרף ונתקף ממש כפייה פנימית, מעין אובססיה.

אפשר לומר, שהוא מייצג לא רק מערכת יהודית: יש בו גם משהו אוניברסלי, בעצם מאבקו של האיש הבודד על קיומו בתוך עולם המתערבל לעומתו כמערכת אי-רציונלית, שניתן לכנותה 'שדית'. יש בו במנחם-מנדל כוח קיום וחפץ חיים של היחיד לעומת עולם עוין, אך הוא נסחף במעגל קסם שאין מוצא ממנו.

10.

שלום-עליכם ערך את הספר כמו ידיו. הוא השמיט קטעים רבים והניח בו רק שישה פרקים. רק שלושה מהם עוסקים בתחום עסקי ההון והספרות. יש הרואים כאן סוף פסוק. שלושת הפרקים האחרונים מצביעים על פרפורי מנחם-מנדל בתחום הפרנסות המוגבלות. מעין דרך חזרה לכתרילבקה.

הגיבור הגיע אל נקודת הכרעה: להתכנס אל קונכייתו או לפרוץ. מאחר שאין הוא מסוגל לחזור אל גלגלו הראשון - הוא פורץ ומפליג לאמריקה.

כן התברר, שפועלת ממנו ובו שאיפה עזה לדלג ממעמד למעמד: הוא אחוז בעולם ריאלי - אך דמיונו לא קפא על שמריו. אדרבה, התרקחה בו מעין מזיגה של עשייה-עם-הזיה. היה מי שתיאר את הזיותיו של מנחם-מנדל כ'חולניות'. והנה, גם ה'ביצועים' שלו 'חולני'. ההזיה הפכה בבת-אחת לעשייה - ובמרץ היולי.

התמורה הפעילה בו כוח אדיר, שדחף אותו מעיר לעיר ומפרנסה לפרנסה. הוא גם המריא ונסק מעבר לעולם הריאלי עד כדי אובדן אחיזה בפרטים אישיים חיוניים ביותר, כגון ילדיו ומשפחתו.

5.

גם הפרטים האישיים על שינה-שיינדל אינם רבים כל כך. כמוה כאישה מנחם-מנדל, היא דמות שנכשלה. אלא שאין היא משלימה עם כשלונה. אין היא מבינה את התמורה שחלה בבעלה, אין היא מסוגלת לקלוט את מסריו הנלהבים.

שינה-שיינדל אינה שרויה בסביבה עוינת, היא אינה ברחוב, אלא בבית. היא משלבת באורח יציב שלושה דורות. האסון שקרה לה עולה על כושר קליטתה. גם אסון חייב להיות 'סביר' (גירושיין, בגידה, בריחה לאמריקה, אפילו אלמנות).

אין זה נכון, שרק שינה-שיינדל מייצגת את מהותה של כתריילבקה. גם מנחם-מנדל. כתריילבקה טעונה עוצמות בעלות מגמות סטטיות וגם דינמיות. עולמה של שינה-שיינדל לא הרג מן העיריה. עולמו של מנחם-מנדל התרחב בבת-אחת והסתחרר. שינה-שיינדל אינה יוצאת מכתריילבקה. מנחם-מנדל אינו חוזר אליה, אך כל הזמן הוא עומד לשוב.

6.

מעניין, ששלום-עליכם לא הציג בספרו זה איש כאנטיזה למנחם-מנדל, אלא דווקא אשה. אפשר שמתוך כך הוא החליט לכלול פרק על מנחם-מנדל גם בספרו המונומנטלי *טוכיה החלבן*.

האשה היהודייה הפשוטה, האחוזה ביום-יום, בבית, בקדרות, בילדים, בצרכי הקיום והבריאות והדאגה להורים; האשה הנאמנה והמקנאה לבעלה, וחורה לה שאין גורלה דומה לגורל חברותיה, האשה הכממה לתשומת לב ולמתנה כלשהי ולבגד חדש - לה, לאמה ולילדיה, אשה זו אחוזה בשורשיה ונתמזל מזלה להתחתן עם איש-פרפר...

7.

את הניגוד הקיצוני ביותר למנחם-מנדל מגלמת לא אשתו אלא החותנת. וזו ממש אינה מעוצבת כבשר-ודם. היא מפוכחת, קרה, בעלת ניסיון חיים. אין לה אשליות והיא דוחה כל הזיה. אין בה גם רגש של ממש. אפילו ההומור של החותנת, השזור בפתגמי החוכמה שלה, הוא יבש ואפלול, כאילו אמור מרחוק ומגבוה. בלתי אישי, ללא מעורבות ודאגה. חכם ויבש.

מנחם-מנדל חורג מן המעגל הפנימי ועשוי לייצג את היהודי ההיסטורי, יהודי העיריה, שאגר בחובו כוחות סמויים אדירים ופרץ אל העיר הגדולה ועסקיה. הוא יהודי המבקש להתברג במכונת העולם הגדולה ולהפיק ממנה תועלת. יהודי הנופל ואינו מתייאש.

גם שינה-שיינדל מייצגת כוחות היסטוריים: בעיקר את כוח ההסתגלות.